

A KAPITALIZMUS ÚJ SZELLEME

TAKÁCS Erzsébet

ELTE TáTK, Szociológiai Tanszék
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: gomul@freemail.hu

Boltanski, L.–Chiapello, Ève: *Le Nouvel Esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard, 1999.

Franciaországban nagy sikert aratott könyvében Luc Boltanski és szerzőtársa, Eve Chiapello a franciaországi kapitalizmus és a kapitalizmust érő kritikák átalakulási folyamatait követik végig, az 1968-as válság elemzésétől elindulva egészen az ezredfordulóig. Így a szerzők egy hosszabb történeti folyamat bemutatását követően állnak elő a francia társadalom nagyszerű kordiagnosztikai látteleletével.

Mindezt arra a két kérdésre válaszolva írják le, hogy milyen változásokat okoztak a 60-as és a 70-es évek kapitalizmusellenes tiltakozásai, és hogy miként tűnhetett el a 80-as évek elejére, néhány év alatt és különösebb válság nélkül ez a nagy tömegeket megmozgató társadalmi mozgalom?

A kapitalizmus folyamatos megújulásában Boltanskiék a kritika szerepét emelik ki. A kritika ugyanis azzal, hogy rávilágít és körvonalazza a problémát, lehetővé teszi a kapitalizmus számára a pragmatikus megoldások keresését (és megtalálását). A kapitalizmus így képes kielégítő válaszokat adni a vele szemben megfogalmazódó kritikákra, azaz képes a folyamatos elmozdulásra. Másfelől ez azt is jelenti, hogy a kapitalizmus lenyeli a kritikákat: magáévá teszi azoknak az értékeknek egy részét, amelyekre alapozva támadták (Boltanski–Chiapello 1999: 75), jóllehet miközben a kritikákra válaszolt, maga a profitszerzési mód is átalakult. A szerzők a változás – természetesen ideáltipikus – modelljét az alábbi három fogalom köré szervezve mutatják be.

– A *kapitalizmus* mint munkaszervezési és profitszerzési mód (lásd pl. a tőke, a konkurencia, a bér munka kérdését). Ennek három történeti típusát különböztetik meg: a családi kapitalizmust, a nagyvállalati kapitalizmust és a projekt-rendet.

– A *kapitalizmus szelleme* az az ideológia, amely igazolja a kapitalizmus melletti elköteleződést, s egyszersmind kívánatosá teszi ezt az elköteleződést, azaz integrálja a profitszerzést és az igazságossági elvárásokat, mindezt legitimnek elismert konvenciókra támaszkodva. E weberi inspirációjú kiindulópont szerint a kapitalizmus igazolása olyan rendet feltételez, amelynek követelményei egészen máshonnan erednek, mint a profit hajszolása (Boltanski–Chiapello 1999: 37–40). Szintén három típust különböztetik meg: a családi kapitalizmus korára jellemző technikai és gazdasági haladást, a versenyhelyzet ösztönözte termelési hatékonyságot a centralizált ipari nagyvállalatok idején, az *egyéni* és politikai jogok előmozdítását a harmadik korszakban.

– A *kritika*. Négy nagy „botrányforrásra” hivatkoznak: 1. a kapitalizmus mint a kiábrándulás és a hiteltelenség forrása, 2. a kapitalizmus mint az elnyomás forrása, mely

szembenáll a szabadsággal, autonómiával és az emberi kreativitással, 3. kapitalizmus mint a nyomor és egyenlőtlenség forrása, 4. kapitalizmus mint az opportunizmus és önzés forrása, a társadalmi kötélekek és a közösségi szolidaritás lerombolója (Boltanski–Chiapello 1999: 82). A kritika különböző formákban jelentkezhet: lehet művészi – ez az értékvesztés kritikájára jellemző, főleg az első két okra hivatkozik – és társadalmi kritika – ez pedig az utolsó két forrásra, a kizsákmányolásra. Ezek sokszor nincsenek összhangban, inkompatibilisek lehetnek, sőt néha feszültség alakul ki közöttük (Boltanski–Chiapello 1999: 83–88). Ez akár hasznos is lehet, amennyiben mérsékelni tudják egymást (Boutang et al. 2000). A művészi kritikát azonban a kapitalizmus új formája sikeresen integrálta/integrálja (Boltanski–Chiapello 1999: 417–419).

A kapitalizmus új, önigazoló szelleme eszerint a művészi kritikára támaszkodva öltött formát a 60-as, 70-es évek végén, ellenszegülve a – miként a szerzők nevezik – „tervezett társadalmi kapitalizmusnak” (tette mindezt ráadásul az állam keretei között). Téziseik alátámasztására a szerzők bemutatják a munka francia világának változásait az elmúlt 25 évben – lásd: a rugalmasság igénye, a bizonytalanság növekedése, az élénkítés-politika, a kiszervezés, az azonos munkabéért túlmunka, a munkakezdés költségeinek államra testálása stb. –, illetve a védelem gyengülésének – elsősorban a szakszervezetek leépülésének – okait.

Az 1968–1978 közötti évtizedet Boltanskiék a kapitalizmus válság-időszakaként jellemzik: a munkáltatók képtelenek a munkaerő kontrollálására, miközben a termelékenység is csökken. A szakszervezetek nagyon aktívak, a társadalmi mozgalmak túllépnek a munkásosztály körein. A biztonságot és autonómiát követelő társadalmi, illetve művészi kritika igen élénk, ugyanakkor a mozgalmak sokszor sztrájkokhoz, bekeményítéshez, erőszakhoz vezetnek, melyek eredménye a termelés dezorganizálódása. Minderre hagyományos reagálás született: a munkaadók – állami nyomásra – kiegyeztek a szakszervezetekkel. Ez a „szerződéses” politika a társadalmi kritikáknak megfelelő – és ennek erejét is kifejező – válasz volt, melyben a munkáltatók jártak rosszul, mivel a béremelkedés nem járt együtt a termelékenység növekedésével. Az 1974-75-ös olajválságot követően azonban ez a politika felülvizsgálatra került, melynek célja tőketulajdonosok előnyére újrendezett bér-értékprofit megosztás és a termelés rendbetétele volt (Boltanski–Chiapello 1999: 268).

A vállalatok új politikája a flexibilitásra épített. A munkaszervezés átalakult, főként az iparban. Nagyobb autonómia vált jellemzővé: a kötetlen munkaidő növekedése, a munkások többfunkciósága és folyamatos képzése, a hierarchikus rend csökkenése. Ugyanakkor a termelés szerkezete is megváltozott: az alvállalkozások jelentősége megnövekedett, számos feladatot kihelyeztek, ami a kis- és középvállalatok felfutását eredményezte.

Közben folyamatos volt a művészi kritika beépítése a kapitalizmusba. Az autonómia és szabadság követelése összhangba került az egyre fontosabb iskolai végzettség emelkedésével, és stigmatizálni kezdte a régi típusú, autoriter és nem hatékony menedzsmentet, a munka pedig a félautonóm, saját munkájukért felelős csoportokban összpontosult. A kritika hangsúlya a munkafeltételek javítására és a feladatok kibővítésére tevődött át, így a *kollektív* reprezentációtól és a *társadalmi* igazságosságtól a *társult egyének* reprezentációjáig és az igazságosság követeléséig (azaz a biztonságtól az autonómiáig) jutottunk el.

E pozitív(nak ható) változásoknak azonban árnyoldala is van: a munkanélküliség nyomása következtében bizonytalanná váló munkahelyek. A vállalatok foglalkozta-

tás-politikája két bizonytalansági stratégiával is él: a munkahelyek kiszervezésével (*outsourcing*) és a bizonytalan munkahelyek fejlesztésével. A kiszervezés lehetővé teszi, hogy a költségeket az alvállalkozókra hárítsák át, az elvárásokat pedig növeljék. Vállalaton belül könnyebb szelektálni a kevésbé produktív állások között, ami feszültséget idéz elő az alkalmazottak körében, mivel mindenki biztosabb állást szeretne a meghatározatlan időre szóló munkaszerződés helyett. A póruljártak a „túl öregek”, a „túl fiatalok”, a „kevésbé rugalmasak”, az iskolázatlanabbak és a bevándorlók (Boltanski–Chiapello, 1999: 326). A munkaszervezés átalakulásának másik következménye a munkavédelem csökkenése. Főleg a kisvállalkozások esetében emelkedik a munkabalesetek száma a szabályozatlan törvényi előírások miatt. A harmadik következmény a munkaterhek növekedése és többfunkcióság megkövetelése azonos bérkifizetés mellett, azaz a toyotizmusnak vagy *kaisennek* nevezett japán minta alkalmazása (Boltanski–Chiapello 1999: 332). Mindezek után talán meglepő, de e változásokat a közvélemény is elfogadja, talán azért, mert már a 70-es évektől a rugalmasság volt az egyik fő szlogen.

Az átalakulásokkal egyidőben a szakszervezetek is leépültek. 1976 és 1988 között felére csökkent a szakszervezeti tagok száma, s arányuk 20%-ról 9%-ra csökkent a munkavállalók között. Ez nem magyarázható egyedül a munkáltatók hagyományos szakszervezet-ellenességével – bár a szerzők szerint ennek szerepe sem elhanyagolható –, a fő ok a szakszervezet bástyájának, a nehéziparnak az összeomlása és a vállalati átszervezések (vállalatok nagyságának csökkenése, kiszervezések, az így keletkező munkanélküliek serege és a bizonytalanra váló munkahelyek stb.). A szakszervezeti szervezkedést nehezíti, hogy a mobilitás hűtlenné teszi a munkavállalókat és a destabilizálja az egyes szervezeteket, ráadásul munkásság is egyre heterogénebb összetételű. Ettől nem függetlenül maguk a társadalmi osztályok váltak kérdésessé, és kiéleződtek az osztályokon belüli egyenlőtlenségek (Boltanski–Chiapello 1999: 381–414). Mindezt csak erősíti a vállalati humánpolitika változása, mivel az egyéniesített bérek növelik a csoportok és egyének közti versenyszellemet. Úgy tűnik, erre nem tudtak mit lépni a nagy szakszervezetek. Ráadásul az állami törvénykezés is rátett még egy lapáttal, amikor előírta, hogy a tárgyalásokat nem országos, hanem helyi szinten kell megoldani (a szakszervezetek pedig országos szinten voltak erősek), miközben egy sereg szabályozással – 39 órás munkahét, 60 éves nyugdíjkorhatár – gyorsan véget vetett a tárgyalásoknak, és a jól behatárolta szakszervezetek cselekvési lehetőségeit. Mindezt csak tetézte a szakszervezetek ellen irányuló művészi kritika, mely a bürokráciaellenes és a szakszervezeti vezetők privilegizált kategóriáit támadó magatartásával hozzájárult a szakszervezetek átalakításához – pl. az országos szintű szakszervezetek felszámolásához és egész szekciók eltűnéséhez is –, s a szakszervezet nem mellesleg a konzervativizmus szimbólumává vált (Boltanski–Chiapello 1999: 280–283, 369–381).

Mindezek után az olvasó kíváncsian várja a kapitalizmus jelenkori állapotának és a kapitalizmus új szellemének elemző leírását. Ezt a szerzők leleményes módon teszik meg: a menedzserirodalom¹ felhasználásával megismertetnek az ún. hetedik *citével*,

1 A menedzserirodalom kialakulását a kapitalizmus második korszakához, konkrétan az 1929-et követő válság idejéhez kötik. Technikai tudnivalókat mutatott be, de emellett erős morális konnotáció is jellemezte, mivel mindig megmagyarázta, hogy miért kell mindennek úgy lennie, ahogy éppen van. Boltanskiék két szövegkorpuszt vizsgálnak a 60-as (1959-69) és a 90-es (1989-1994) évekből.

melynek fő képviselője a kapitalizmus új szellemét legitimáló menedzser,² s amely *citét* definíciója értelmében egy újabb „nagyság” definiál.

Ahhoz, hogy világos legyen mit értünk az igazolások normatív támaszait jelentő *citén* vagy a *citéhez* szorosan hozzátartozó „nagyságon”, egy kis kitérő szükséges Boltanski (és Laurent Thévenot) korábban született elméletének vázlatos bemutatásához.

A *De la justification*ban – melynek alcíme a *Les économies de la grandeur* [Az igazolásról. A nagyság ökonómiai.] Boltanski–Thévenot 1991) – a szerzők a nyilvános térben zajló kritikákat és igazolásokat vették tárgyal. Hipotézisük, hogy minden vitában nagy súllyal esik latba a felhasználható érvek legitimitása és általánossága, melyek a természetes szituációból³ kilépő egyének viselkedését irányítják. A *cité* igazolásmódjaihoz tehát a cselekvők cselekedeteik vagy vitában való álláspontjuk legitimálása érdekében fordulnak. Boltanski és Laurent Thévenot korábban kidolgozott elméletükben hat *citét* azonosítottak, vagyis hat olyan legfelsőbb igazolási elvet, amelyek képesek egy bizonyos típusú közjó nevében (pl. a hatékonyság, a piaci érték, a hírnév, a család, a művészi kreativitás vagy az egyenlőség eszméje, lásd lentebb) egy adott szituációban létrejövő legitim hierarchiát kialakítani, kizárólag a szituációhoz és annak pillanatnyi állapotához kötődően. Ezen igazolási elvekre akkor van szükség, ha a szituáció megkérdőjeleződik, illetve magának a szituációnak a létrehozásakor is. E formalizáció megértéséhez Boltanskiék a *citéről* különböző elképzelésekkel bíró klasszikus politikai szövegekhez irányítanak. Ezek a szerzők a regisztereket nem „kitalálják”, hanem a „politika nyelvtanaként” írják le azokat, azaz a szerzők feltételezik, hogy mindennapokban alkalmazott igazságkonceptiók rendszerezései. Új könyvükben Boltanskiék konstrukciójuk empirikus érvényességét is tesztelik, mégpedig azzal az módszerrel, hogy napjaink vállalatirányításában figyelnek meg a különböző *citék*hez hasonló sémákat (Boltanski–Chiapello 1999: 192–204).⁴

2 A szerzők röviden ismertetik a menedzser kifejezés franciaországi elterjedését, és összehasonlítják a 60-as évek szókészletét uraló *cadres* terminussal (Boltanski–Chiapello 1999: 120–122), melyet az erősen hierarchizált, pontosan körülhatárolt pozíciók és – diplomához, életkorhoz, érdemekhez kapcsolódó – előmenetel jellemez. (Vö. Boltanski korábbi „káderekről” írt könyvét [Boltanski 1982]. A „*cadre*” magyarul szó szerinti fordításban ugyan kádert jelent, mégsem ugyanazt a csoportot képezi le, mivel Franciaországban a munkásság és az alacsonyabb beosztású irodai dolgozók feletti széles réteget nevezik így, ami a magyar magántisztviselő kategória alsóbb rétegeit már nem foglalja magában.)

3 „Természetes szituációról” a tiszta intencionalitás spontán és szabad kiáramlásakor van szó, amelynek során a cselekvést nem akasztja meg például a reflexió. A cselekvők belefeledkeznek a helyzetbe, teljes mértékben jelen vannak abban, amit tesznek, nem zavarja meg őket esetlegesen oda nem illő tárgyak jelenléte: azokat észre sem veszik. Boltanskiék szerint azonban a ’természetes szituáció’, amelyben minden fennakadás nélkül zajlik, és amelyet ’édennek’ is neveznek, a mi kritikai társadalmainkban nem sokáig tarthat ki. A partikularitások, az oda nem illő létezők, a diszfunkciók minduntalan ellepik e ’természetes szituációt’, ezért ellenszert kell alkalmazni, az univerzalizálásban való megalapozást, amelyre a szituáció harmonikus fennállásakor még nem volt szükség. ... Ekkor tűnik fel, a ’természetes szituáció’ ellenfogalmaként, a ’szituáció’, mint amit a cselekvő értékélő és kognitív ítéleteinek összekapcsolódása alkot meg, s amivel kapcsolatban a reflexió szerepe meghatározó. ... Ekkor hozzák létre a cselekvők azt a normatív rendet, amely legitim igazolásmódokon alapul.” (Berkovits 2004)

4 Ebben a kettős eljárásban hat különböző nyilvános igazolási regisztert azonosítanak (de – tesztek hozzá – a felsorolás nem kizárólagos [Laurent Thévenot és Claudette Lafaye például az ökológiai igazolás regiszterét dolgozták ki]). Mindegyik *cité* sajátos, meghatározott módon méri egy személy „nagyságát”, innen ered a nagyság ökonómia kifejezés.

A menedzserirodalmi szövegekörpusz összehasonító elemzése végül a projekt-*cité* (*cité par projet*) bemutatására fut ki. Ez a *cité* a projekt kulcsszavára, az aktivitásra, a kapcsolatokra épített hálózati világ igazolási logikája, ahol az aktivitás célja projektek generálása vagy a mások által végzett projektekbe integrálódás. A hálózatba illeszkedő projekt átmeneti forma, s az egymást követő, kapcsolatokat megsokszorozó projektek egyre jobban kiterjesztik a hálózatot. A konnekcionista világban  l k természetes elfoglaltsága másokkal kapcsolatba lépni, viszonyokat létrehozni. Ehhez bizalom, kommunikációs képesség, szabad vitakészség szükséges, illetve hogy képesek legyünk másokhoz, más szituációkhoz kapcsolódni. Tudni kell el kotelez dni (alkalmazkod nak, rugalmasnak, lelkesnek, többfelé nyitottnak, autonómnak, kock zatv llal nak stb.) lenni, mivel azt, aki nem fedez fel és használ ki kapcsolatokat, a kirekesztettség fenyegeti.  gy ebben a világban minden az alany alkalmazhatóságáról/feleslegesség r l sz l (Boltanski–Chiapello 1999: 154–238).⁵

Ebből adódik a konnekcionista kapitalizmus k t problémája: a kirekesztettség és az önzés. Ezeket már nem lehet hagyományos módon megoldani, mivel a kirekesztettség immár nem társadalmi diszfunkció, hanem a hálózat sajátja. Az önzés esetében arról van szó, hogy a hálózatépítő a saját hasznára fordítja a hálózatban összegy lt értéket, közjót.⁶ Boltanskiék ezáltal a kizsákmányolás jelenségét próbálják meg új terminusokkal leírni, s t, céljuk a jelenkori kapitalizmussal konfrontálódó, társadalmi kritikának is alkalmas kizsákmányolás-elméletet létrehozni. M g korábban társadalmi felháborodás k t forrása a szegények nyomora és a gazdagok önzése volt, addig a jelenkori kapitalizmusban a hálózatépítő viselkedése a kirekesztettség oka, mivel a csere reciprocit s ra építő hálózatos logikában a hálózatépítő  gy használja a kapcsolatokat, hogy (az)  (v )t ne használhassa senki.

Éppen ezért egy olyan világban, ahol a mobilitás a leglényegesebb tulajdonság, a „kicsik” hozzájárulása a gazdagodáshoz éppen az   gyenges g kben, rugalmatlans -

– Az ( llam)polgári igazolás (Rousseau/szakszervezeti irányitás) alapja a közös akarat és az egyenlőség.

– Az ipari igazolás (Saint-Simon/a termelékenység irányitása) a hatékonyságon és a kompetencián nyugszik.

– A házi vagy domesztikus igazolás (Bossuet/a megfelelő viselkedés irányitása,  gyesen helyezkedés) a személyes kapcsolatokon és bizalmon alapul egy közösség tagjainak kapcsolati hálóján keresztül. (A familiaritás rezsimj vel Thévenot dolgozott tovább.)

– A vélemény/megítélés igazolás (Hobbes/kapcsolatszervezés) a mások általi elismerésen nyugszik.

– A kereskedői igazolás (Smith/a sikeres üzlet irányitása) a piacon nyugszik.

5 A projekt-*cité*t más *cité*kkel összehasonlítva egyező és ellentétes jellemzőkre bukkanhatunk. A kreativitás az inspirációs vagy ihletetts gi *cité* fontos eleme is, a kereskedelmi *cité*re pedig az átmeneti jelleg (v . a tranzakció ideje), az anonim viszonyok, a konkurencia jellemző, ahogy a projektek esetében, igaz, ez utóbbi a kooperációt is megkívánja. A reputáció a vélemény/hírnév *cité* fontos eleme, szintén megjelenik a hetedik *cité*ben, éppen úgy, ahogy a domesztikus/házi *cité* szemtől-szemben viszonyai vagy a bizalom, ám ezek csak közös elemeknek tűnnek, valójában e két *cité* között a hierarchia mozzanata miatt nagyon nagy az ellentét, csakúgy, mint az ipari *cité* esetében.

6 A – franciára *faiseur de réseaux*-ként fordított – *networker* Boltanski  s Chiapello koncepciójában kifejezetten pejoratív terminus, melynek pozitív megfelelője a projekt-*cité*ben „nagy” „láncszem” (*mailleur*). M k zben kvalitásaik, törekvéseik ugyanazok, meghatározó különbség, hogy m g az egyik önző ( s cinikus) módon a saját céljaira használja (ki) a hálózatot, addig a másik a közjó érdekében teszi ezt (Boltanski–Chiapello 1999: 438 és passim).

gukban, immobilitásukban rejlik. Azaz egyesek mobilitásának a mások immobilitása a feltétele, hiszen az egyhelyben maradó „kicsik” biztosítják a „nagyok” jelenlétének kontinuitását. Az immobilak nemcsak kizsákmányoltak a mobilakhoz képest – mert a profitból részesedésük nem igazságos –, hanem kihasználásuk a szerzők szerint már az emberi méltóság elleni agresszióként is felfogható, mivel a „kicsik” nem tudják „nagyságukat” más területeken sem kinyilvánítani. Ez maga után vonja, hogy lassanként képtelenek új kapcsolatokat építeni vagy a létezőket megtartani, ami a kirekesztettség állapotához vezet (Boltanski–Chiapello 1999: 436–466).⁷ A „kicsik”, amennyiben mégis mobilak, mobilitásukat inkább elszenvedik: kereskedelmi termékeként cirkulálnak a hálózatban, sohasem vesznek részt a szemek összekötésében, hanem saját kapcsolataik érdekében mások mozgatják őket, így ők maguk új (akár ellen)hálózatokat sem tudnak létrehozni.

Ez utóbbi most különösen probléma, mivel miközben az egyénre koncentráló és a közjó fogalmán kívül álló *cité* morálját az egész társadalom átvenni látszik, az új formával szemben nincsen semmiféle ellenállás sem a politika, sem a kritika dimenziójában (Boltanski–Chiapello 1999: 437–451), csak valamiféle – anómiát jelző – nyugtalanság (Boltanski–Chiapello 1999: 503).

Az Én leértéktelenődésével és a hálózati morál terjeszkedésével ugyanis együtt jár a nyugtalanság érzése. Egyrészt azért, mivel a rövid határidők megszabta életmód a munkaidő szféráján is túlnyúlik, amit a szerzők a lakásbérletek terjedésével, a házasságok csökkenésével és a törekeny kapcsolatnak mondott együttélések növekedésével, sőt az öngyilkosságok emelkedésével támasztanak alá.⁸ Másrészt a magánélet/közélet határvonala is egyre inkább elmosódik, hiszen – miként Boltanskiék hangsúlyozzák – hálózatban *élünk* (Boltanski–Chiapello 1999: 132), s a hálózatépítéshez különböző típusú kapcsolatainkat vesszük igénybe. A hálózati világban megkötött „szélsőségesen labilis” kapcsolatok, az elköteleződések szüntelen megújítása pedig a „bolyongás” érzését és „a jövőtervezés nehézséget” erősítik (Boltanski–Chiapello 1999: 504). Boltanski és Chiapello egy másik ponton is Durkheimhez nyúlnak vissza, akinek anómia-gondolatát különösen időtállóknak ítélik. Leszögezik, hogy itt nem egyszerűen a két századvég hasonlóságáról van szó. A kapitalizmus szellemének oly fontos elemét, a szabadságot ugyanis csak egy lépés választja el a nyugtalanságtól, mely a jövőre vonatkozó bizonytalanságban fejeződik ki. Az anómia a cselekvés szabályainak hiánya, melynek következtében a cselekvési horizont kiüresedik. A cseppfolyóság és a bizonytalanság így a hálózat közvetlen következménye, mivel az, amit a kapitalizmus új szelleme feltételez, nem más, mint a növekvő pluralizálódásnak engedelmessé váló identitás szétmállása, ahol az egyén már nem önmaga, hanem csak adaptációs képességének erénye. Boltanskiék éppen ezért a konnekcionista világon belüli én-felépítés bázisát (is) keresik.

Ez vezet el ahhoz a kijelentéshez, miszerint „a szabadság tényezője a biztonság” (Boltanski–Chiapello 1999: 570). A szabadság és az autonómia növekedése a munka

7 Boltanski és Chiapello elemzését vö. Robert Castel bérmunkaviszonyról írt nagyszerű munkájával (Castel 1998), melyben az általa „kiilleszkedetteknek” nevezett réteg bemutatása is nagy hangsúlyt kap.

8 Franciaországban az öngyilkos férfiak száma a 70-es, 80-as években növekedett (a 90-es évektől a trend megfordulni látszik). A növekedési ráta különösen erős volt a 35–44 éves korúak esetében. A 25–49 éves korosztály munkanélküliségi és az öngyilkossági görbéje ugyanazt mutatja (Boltanski–Chiapello 1999: 507).

világában a csapatmunka és az önkontroll és növekedésével járt együtt, mindez azonban a munkavédelem és a biztonság kárára történt. A kapitalizmus tehát hiába ad nagyszerű lehetőséget a szabadság és az önmegvalósítás kiteljesedésének, a biztonságtól és az igazságtól megfosztva „megkeseredik”, és nincsen szó másról csak az egyik függőség más típusú függőségre felcseréléséről.

És itt érkezünk vissza a társadalmi, valamint a művészi kritikához. Illetve ennek hiányához. A társadalmi kritika – mely a kizsákmányoláson alapuló nyomor és az egyéni érdekek egoizmusa ellen irányult – a szakszervezetek és az osztálymodell térvesztésével elhalkult. A művészi kritika – melynek jelei kevésbé körülhatárolhatóak, mint a társadalmi kritikáé (vö. a hajléktalanok, koldusok, munkanélküliek kézzelfogható problémáját) – szabadság- és autenticitásigénye pedig integrálódott a konnekcionista világba (Boltanski–Chiapello 1999: 417–419).⁹ A szabadság kérdésének fent már említett problematikussága mellett a művészi kritika autenticitás-követelése is számos nehézséget vet fel.

Úgy tűnik ugyanis, hogy a konnekcionista világ inkább tud szolgálni egy bizonyos szabadságérzéssel, mint eleget tenni a létezéséhez egyébként nélkülözetlen autenticitás igényének. A projekt-*citét* kettős ellentmondásosság hatja át. Az alkalmazkodás és mobilitás- képesség, illetve az autenticitás követelménye a mindig újabb és újabb projektekbe bekapcsolódást írja elő, integer önmagunk megőrzése mellett. Ez összefügg a másik projekt-*cité*beli ellentmondásossággal, mely a szabadságot, a rugalmasságot, így az alkalmazhatóságot hangsúlyozza, miközben a személyiség és jellegzetességei fejlesztését is követeli, hiszen ez a feltétele annak, hogy mások érdekesnek tartsanak és bevonjanak az újabb projektekbe minket, azaz hogy „nagyok” lehessünk a *cité*ben. Az autenticitás ennél fogva a konnekcionista világ paradoxonja: egyfelől szükséges a hálózatban egymás közelébe kerülő emberek minősége végett, másfelől az adaptációs képességnek határt szabó tehetetlenségi faktor. A szabadság és autenticitás követelményének eme ellentmondásai miatt a művészi kritika lebénulni látszik.¹⁰

Boltanski és Chiapello azonban már könyvük előszavában megjegyzik, hogy az elharapózó fatalizmus ellenére új tendenciákat vélnek felfedezni. Az egyik, az általuk tipikusan konnekcionista koncepcióként láttatott kirekesztettség 90-es évekbeli erőteljes átpolitizálása. A kirekesztettség mozgalmakban megjelenő politizálása a minimálbér-vita kapcsán bontakozott ki Franciaországban. E mozgalmak szerveződésének, ideológiai háttérépítésének nehézsége éppen az volt, hogy el kellett jutniuk a munka eredményének elbirtoklásától – azaz a kizsákmányolástól – a munkától megfosztottságtól – azaz a kirekesztésig. 1995-t egy új kor kezdetének tekintik, mivel ekkor léptek színre azok a kapitalizmus új szelleme számára új kihívást támasztó mozgalmak, melyek 1968 óta először élnek egyszerre művészi és társadalmi kritikával. Az új lehetőséget – és a tiltakozás új formáját – elsősorban a diákok – beleértve a középiskolásokot – mozgalmukban látják, mivel ezek a legjobban szervezettek. Követeléseiket

9 Melynek nem elhanyagolható oka a 68-as lázadók hatalomra kerülése. A művészi kritikára fogékonyak maradtak, de a társadalmi kritikákat gyanús szemmel nézték, mivel ezeket Franciaországban az FKP működéséhez kötötték (Boltanski–Chiapello 1999: 280–287).

10 A szerzők egyik, a problémát jól szemléltető konkrét példája a genetikailag módosított élelmiszerek vitája. Ez esetben a természet „autonómiájának” védelmét hirdető állnak szemben azokkal, akik szerint nem szabad az emberi innováció útjába állni (mely utóbbi csoport gyorsan utat talált a „kapitalistákhoz”, akik felismerték, hogyan profitáljanak a szabadelvűségből).

garantálja, hogy egy meghatározott csoport a feladatnak szenteli magát, ugyanakkor mindenki jelen van és dialógusra kötelezett. Az új kritika már a hálózati logika alapján szerveződik (pl. az ATTAC), s eme ellen-hálózatokból reményeik szerint új erők és a (hibrid) kritika új formái jönnek létre.

A szerzők azzal kívánnak a kritika újjáéledéséhez hozzájárulni, hogy kizsákmányolás közgazdasági fogalmát és elméletét a hálózat központba helyezésével gondolják újra.¹¹ A kritika képes megmutatni, hogy kik azok, akik a hálózatban hozzájárulnak a kapcsolatsűrűség megsokszorozódásához anélkül, hogy önmaguk értéke növekedne. Ők teljesen kizsákmányoltak abban az értelemben, hogy az értéknövekedéshez anélkül járulnak hozzá, hogy ellenszolgáltatást kapnának érte. Másfelől a kritika segítségével létrehozható a hozzájárulás mértékének megfelelő ellen-ranglétra.¹² Boltanskiék konklúziójukban azt is leszögezik, hogy a szabadsághoz nélkülözhetetlen biztonság megteremtéséhez „lassítani, eltéríteni, késleltetni és ritkítani” kell a mobilitást, illetve lehetővé tenni az életmódok közötti választást. Védelmet egyedül egy – bármilyen paradoxonnak is hangzik – „mobil munkásoknak” járó rendelet (*statut*) jelentene, mely a piaccal szemben szabadságot (is) biztosítana az egyéneknek, és ellen tudna állni az új-fajta, fékek nélküli szociabilitásnak (Boltanski–Chiapello 1999: 572).¹³

Látható tehát, hogy Boltanski és Chiapello könyve többféle célkitűzésnek is eleget tesz. Először láthatunk egy izgalmas történeti elemzést,¹⁴ egy ragyogó kordiagnosztikát, majd a probléma összetett vizsgálatát követően a szociológiai elemzés normatív diskurzusba, „egy új társadalmi utópiába” (Karsenti 2000) fordul: meg kell kísérelni a maga teljességében helyreállítani és összegegyíteni a különböző, itt-ott fellelhető kritikákat, s úgy tenni ezeket hatékonyá, hogy az uniformizálódást elkerülve különféle dimenziókban artikulálódjanak, egyszerre a kizsákmányolás és a nyomor leleplezéseként, és a szabadság és az autenticitás vágyaként. Episztemológiai szempontból *A kapitalizmus új szelleme* pedig külön érdekesség. Boltanskiéknak sikerült a mikro- és makro-megközelítéseket szintézisbe foglalni, mégpedig nem az elméletalkotók javasolta/prognosztizálta mikroszociológiai irányból, hanem a szociológia szempontjából, a – ha tetszik periférikus, ha tetszik interdiszciplináris – szervezetszociológia felől.¹⁵

- 11 Jóllehet a hálózat nem csupán profittermelésre alkalmas, de egyre inkább arra. A szerzők szerint a hálózat sikere a gazdasági mezőben azoknak kommunikációs eszközöknek köszönhető, melyek nagy távolságokban a kontroll elvesztése nélkül működnek.
- 12 Megoldási javaslaik közül két dologra világítanak rá: 1. a kritika új formái nem jöhetnek csak autonóm és magukat is hálózat(ok)ba szervező egyének részéről 2. a kritika lehet a társadalmi javak definíciójára alapozott társadalmi kritika – mely szerint vannak mindenki által jogosan hozzáférhető javak –, és lehet ugyanennek művészi megfogalmazása – miszerint ezek elidegenítése immorális –, mely esetben a művészi és az ökológiai kritika összefonódik (Boltanski–Chiapello 1999: 568, 617–629, 639).
- 13 Kérdéseket vet fel persze, hogy hogyan rögzítsünk szabályokat az állandó változások kontextusában, hogy mennyi legyen ebből az állam és a kormányok súlya, akik maguk viszont a gazdaság lehető legnagyobb szabadságának útját választják?
- 14 „*A kapitalizmus új szellemének* nagy része azon folyamatok történeti elemzésével foglalkozik, amelyek a társas világ hálózati reprezentációjához vezetnek”, céljuk pedig a legitim rendek problémájának ismételt bemutatása, „de ezúttal abból a szempontból, hogy az igazolási rezsimek hogyan öltönek alakot, illetve hogyan tűnnek el” (Boltanski 2002: 417 és 414).
- 15 A kötet Franciaországban komoly visszhangot váltott ki. Jellemzően először a német fordítása készült el (Boltanski–Chiapello, 2003), majd angolul is megjelent (Boltanski–Chiapello, 2006).

IRODALOM

- Berkovits, B. (2004): Boltanski és Thévenot pragmatikus szociológiája. Kritika és cselekvésemélet. <http://www.atelier-centre.hu/archivum/vita.html>.
- Boltanski, L. (1982): *Les cadres. La formation d'un groupe social*. Paris: Minuit.
- Boltanski, L. (1993): *La souffrance à distance. Morale humanitaire, médias et politique*. Paris: Métailié.
- Boltanski, L. (2000): Une sociologie sans société? *Le genre humain*, 303–311.
- Boltanski, L. (2002): Létezik-e hálózati morál? In Felkai G. et al. szerk.: *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Budapest: Új Mandátum, 412–425.
- Boltanski, L.–Thévenot, L. (1991): *De la justification. Les économies de la grandeur*. Paris: Gallimard.
- Boltanski, L.–Chiapello, È. (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard.
- Boltanski, L.–Chiapello, È. (2003): *Der neue Geist des Kapitalismus*. Konstanz: UVK Universitätsverlag Konstanz.
- Boltanski, L.–Chiapello, È. (2006): *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.
- Boutang, Y.M.–Boltanski, L.–Chiapello, È. (2000): Vers un renouveau de la critique sociale. Yann Moulier Boutang beszélgetése Luc Boltanskival és Ève Chiapelloval. *Multitudes*, <http://multitudes.samizdat.net/Vers-un-renouveau-de-la-critique.html>.
- Karsenti, B. (2000): Le capitalisme au présent. *Multitudes*, <http://multitudes.samizdat.net/Le-capitalisme-au-present.html>.